

VALERII ZEMA

KAZANIA UKRAIŃSKIE W CIENIU REFORMACJI I RENESANSU

Uspieński zbiór jest jednym z najstarszych kodeksów o charakterze pouczającym z terenów ukraińskich, który zachował się do dziś i który mieści w sobie niektóre cechy gwar lokalnych. Olbrzymich rozmiarów rękopis datowany jest na przełom dwunastego i trzynastego wieku; zawiera utwory o treści hagiograficznej i parenetycznej, tłumaczone z języka greckiego na cerkiewnosłowiański w Bułgarii. Zawiera *Żywot braci-męczenników, synów wielkiego kniazia Kijowskiego Włodzimierza, Borysa i Gleba*. Utwór ten opisuje najazd Bolesława Chrobrego na Kijów w celu udzielenia pomocy swemu zięciowi, innemu synowi Włodzimierza, Świętopętkowi. Kolejny tekst w Uspieńskim kodeksie o tematyce lokalnej to *Żywot mnicha św. Teodozego Pieczarskiego*, słynnego współzałożyciela klasztoru p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy, późniejszej Ławry. Rozwój tradycyjnego kaznodziejstwa w czasach średniowiecza na ziemiach ukraińskich przebiegał więc pod wpływami bizantyjsko-bułgarskimi, świadczą o tym różne zbiory o charakterze pouczającym: Mineje, Torżestwenniki, Prologi, Izmaragdy itp.¹

Jednym z najbardziej widocznych przejawów rozwoju literatury pouczającej na terenach dawnej Metropolii Kijowskiej

---

¹ Zob.: A. Mironowicz, *Bielski Prolog stisznój z 1496 r.* [w:] Bielski hostiencé, G. 19, 2016, nr 2, s. 16-41.

w ostatnich dziesięcioleciach XV wieku jest *Czetja Minea* z 1489 r. (Biblioteka Narodowa Ukrainy im. W. Wernadskiego), którą tworzą fragmenty tzw. *Izmaragdu* oraz kazania minejne, a język zabytku ma wyraźne cechy właściwe dla gwar lokalnych pogranicza ukraińsko-białoruskiego. Rękopis zawiera opowieści o charakterze hagiograficznym, apokryfy, kazania moralizatorskie. Liczne kopie tego rękopisu lub odrębnych jego fragmentów znajdujemy w wielu innych rękopisach z XVI stulecia. *Minea* zawiera żywoty świętych, popularnych w tradycji dawnej Metropolii Kijowskiej, takich jak żywot św. Mikołaja z Miry w Licji (znanego też jako św. Mikołaj z Bari), św. Paraskewy z Rzymu, św. Paraskewy z Tarnowa, św. Jerzego zwycięzcy i św. Jana Miłosiernego, którego relikwie zostały przekazane w darze królowi Mateuszowi Korwinowi w Budzie w 1489 r. Teksty w *Mineje* z 1489 r. zostały nie tylko przetłumaczone z języka cerkiewnosłowiańskiego na ruski, ale zostały przepisane ze znacznymi zmianami ich treści i narracji. Wśród tekstów włączonych do tej menologii jest też kilka utworów oryginalnych, w tym poświęconych tematyce eschatologii i millenaryzmu. Jednym z zadań dla badaczy nad dawną kulturą ukraińską jest potrzeba opisanie zachowanych egzemplarzy *Czetji Minei* z 1489 roku oraz zbadanie procesu jej tworzenia. Niektóre fragmenty jej tekstów zostały wydane przez Włodzimierza Peretza, a późniejsze odpisy w katalogu *Metropolis Kijoviensis*.

Czetia Mineia z 1489 r. może służyć jako punkt wyjściowy dla procesu tworzenia oryginalnej homiletyki staroukraińskiej, który zbiegał się z procesem emancypacji językowej, gdy miejscowy język cieszył się coraz większym rozpowszechnieniem w praktykach kościelnych. Taki rozwój piśmiennictwa na terenach Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego odzwierciedla szersze zjawisko w Europie Środkowej i Wschodniej, tłumaczenia literatury sakralnej i pojawienia się utworów oryginalnych, przykładem czego są *Rozmyślenia Przemyśkie*. Jest to rozszerzona opowieść o Świętej Rodzinie, zachowana w rękopisie z XVI wieku, ale według cech języko-

wych, powstanie utworu datuje się na ostatnie dziesięciolecie XV wieku. Istotną częścią utworu jest lamentacja Bogurodzicy pod Krzyżem Świętym. Motywy utworu zostały zapożyczone z kilku starszych tekstów średniowiecznych. Całość ogólnej jednolitości została osiągnięta pod wpływem *Passio Christi* autorstwa Jakuba de Vitry, *Vita Rhythmica*, a także *Historii scholastica* autorstwa Petrusa Komestora.

Ukraińsko-białoruska kultura religijna zachowała swój dwoiśty charakter, kultywując tradycje prawosławne, nawet po podboju Carogrodu przez Turków i niszczeniu tamtejszego centrum kultury bizantyjskiej, ale ulegając też wpływowi zachodnim. To zjawisko ambiwalencji widać chociażby w rękopisie Daniela Smotrzyckiego, pochodzącym z połowy XVI wieku (kolekcja Rosyjskiej Biblioteki Narodowej, zbiór M. Pogodina, Rękop. 840), z terenów Podola. Kodeks ten zawiera *Pasję* z apokryficznej *Ewangelii Nikodema* przetłumaczonej na język ruski z tekstu pochodzenia łacińskiego, w którym obecne są motywy o charakterze antyżydowskim. Taka wersja apokryfu *Ewangelii Nikodemowej* została zapożyczona z wersji łacińsko-polsko-czeskich, co było widocznym świadectwem rozwoju języków quasi-literackich na terenach całej Europy na schyłku średniowiecza i początku Renesansu.²

W innym tekście z wymienionego wyżej zbioru zawarta jest legenda o pochodzeniu Jana Husa i początkach nauczania husytów. Autor opowiada w niej o dzieciństwie Husa we własnej wersji: jako chłopiec, Hus pracował w gospodarstwie, gdzie karmił gęsi. Dlatego, zgodnie z legendą, etymologia jego imienia wynika z jego pracy codziennej. W pewnym momencie, dzięki zapoznaniu się z zakazanymi księgami (prawdopodobnie *Starego Testamentu*), Hus zdobył wiedzę, która inspirowała jego

---

² *The Medieval Gospel of Nicodemus: texts, intertexts, and contexts in Western Europe*, Ed. by Z. Izydorczyk, Tempe, 1997; *A Gospel of Nicodemus preserved in Poland*, Introd. and notes by Z. Izydorczyk and W. Wydra, Turnhout 2007.

„heretyckie” nauki. Celem opowieści jest nie tyle dostarczanie informacji o początkach reformacji husyckiej w XV w., ale też refleksja na temat rosnącej aktywności braci czeskich na ziemiach Korony Polskiej w XVI wieku. Reszta kodeksu Daniela w dużej mierze wypełniona jest pouczeniami pochodzenia bałkańskiego.

Kodeks Smotrzyckiego zawiera też teksty apokryficzne, edificatory, homiletyczne, polemiczne i hagiologiczne. Podobny rękopis, nawet niemal identyczny, złożony z materiału o charakterze pouczającym znajduje się w zbiorze należącym do dawnej kolekcji klasztoru we wsi Mylyci na Wołyniu z końca XVI wieku (Narodowa Biblioteka Ukrainy im. Włodzimierza Wernadzkiego Rękop. 119). Ten kodeks został skopiowany na Wołyniu przez syna Daniela Smotrzyckiego, Harasyma na zlecenie lwowskiego biskupa i gorliwego przeciwnika Unii w Brześciu, Gedeona Bałabana (1569-1607). William Veder, który zbadał ten zbiór, stwierdził, że zawiera on teksty związane ze spuścizną literacką pierwszego i drugiego bułgarskiego carstwa. W trakcie moich prac na opisie rękopisu znalazłem kilka innych podobnych. Takim jest rękopis 13.3.36 (przechowywany w Bibliotece Rosyjskiej Akademii Nauk w Petersburgu), pochodzący z Łucka i datowany na 1462 r., zawierający niemal takie same zebranie pouczeń pochodzenia „bułgarskiego”, jak późniejsze kodeksy ojca i syna Harasyma i Daniela Smotrzyckich. Rękopis z 1462 r. (13.3.36) zawiera również nagłówek (kolontytuł), który wskazuje na jego wcześniejszy pierwowzór. Zapis mówi, że kodeks został skopiowany w Kołomyi podczas rządów Chodka i panowania Andrzeja i Lwa, książąt Wołynia i Halicza. Skoro wiadomo, że duumwirat tych dwóch synów króla galicyjskiego Jerzego trwał od 1316 do 1323 roku, można więc na tej podstawie zrekonstruować ewentualną datę tworzenia dawnej, „bułgarskiej” części rękopisów Smotrzyckich. Jednak wspomniany zapis może być dokumentem apokryficznym, próbą stworzenia przez rodzinę Chodkiewiczów własnej mitologii rodzinnej. Jeszcze jeden

rękopis (BAN 13.3.21), powiązany tekstologicznie z wyżej wymienionymi rękopisami, zawiera dodatkowy tekst z antyżydowskimi motywami, pod tytułem *Słowa świętych Proroków*.

W pierwszych dziesięcioleciach XVI wieku i na początku XVII w. powstało kilka nowych edycji rękopisów o treści pouczającej, a także kopii w dużej ilości zbiorów. Jedną z nich był tzw. *Izmaragd*, który zawiera teksty moralistyczne, czasami patrystyczne, a także legendy i opowieści z antyżydowskimi motywami. Ten typ zbiorów pouczających rozpowszechnił się w świecie bizantyńsko-słowiańskim od XIV wieku, ale został znacznie przebudowany zgodnie z wymaganiami XVI stulecia. Inna wersja powstałego na ziemiach metropolii kijowskiej, *Izmaragdu* zawdzięcza sporo nowemu metropolicie Józefowi Sołtanowi. Zgodnie z jego zaleceniami została zaktualizowana wersja zbioru o treści para-liturgicznej – tzw. *Prolog* 1512 roku. Jeszcze jeden zbiór zawierający pouczania, który powstał wówczas, to tzw. *Tłumaczný Psalterz* – olbrzymie kompendium patrystycznych i biblijnych cytatów, opatrzone komentarzami i notatkami licznych teologów i pisarzy Wschodu. Niektóre z kopii wymienionych rękopisów posiadają cechy gwar lokalnych, ukraińskich i białoruskich. Ze względu na jego wielkość i rzadkość, *Psalterz komentowany* nie został dotychczas dokładnie zbadany. Wymienione kompendia miały charakter przejściowy i pojawiły się przed początkiem reformacji – ruchu, który ożywił ruską wspólnotę religijną i wprowadził nowe stosunki między świeckimi a duchownymi. Jeden z pierwszych rękopisów zawierających wczesne kazania ruskie, pochodzi z miejscowości Niahowo (Nyagovai) na Zakarpaciu; te *Postylle* zostały opublikowane i wyczerpująco zbadane pod kątem specyfiki języka ruskiego przez László Dezső, który sugerował, że powstały w połowie XVI wieku. Pandeles Olteanu, który zbadał jedną z pierwszych książek drukowanych w języku rumuńskim (1564), zidentyfikował podobieństwo między *Postyllami* z Niahowo i rumuńskimi kazaniem, bo były one tłumaczeniem z języka ukraińskiego. Tłumacz jednak starał się wyeliminować

kalwińskie motywy, koncepcję o predestynacji. Prototyp tych homilii powstał prawdopodobnie w połowie XVI wieku.

W drugiej połowie XVI wieku powstają nowe zbiory o treści pouczającej, które wywodzą się z tradycji reformacji. Zwykle takie księgi są określane mianem *Ewangeliarze pouczające*. Były one pisane językiem prostym na podstawie wersetów *Nowego Testamentu, stylo humili, non sublimi*, według wzoru Fabera, biskupa wiedeńskiego (*Homiliarum*, 1541 r.).³ Na terenach dawnej Rzeczypospolitej drukowane *Postylle*, oparte na cytatach z *Pisma Świętego*, pojawiły się drukiem w języku polskim (Mikołaj Rej, Grzegorz z Żarnowca, Krzysztof Kraiński), oraz litewskim od końca XVI w., w Królewcu (Jonas Bretkunas). Pierwszy drukowany odpowiednik w języku cerkiewnosłowiańskim powstał na zamówienie litewskiego magnata Grzegorza Chodkiewicza w 1569 r. i był wydawany w różnych kształtach wiele razy na terenach metropolii kijowskiej (w Kijowie, Wilnie, Jewiu, Kryłosie) aż do czasów Piotra Mohyły. Zbiór ten, jednak powstał w przeciwieństwie do kaznodziejstwa reformacyjnego, a sama treść homiliarza czasem była przypisywana Carogrodzkiemu patriarsze Kalikstowi.⁴ Analiza treści zbioru pokazuje, że jest on mieszanką różnych tekstów, zawiera pouczenie dawnego ruskiego kaznodzieji Cyryla z Turowa, są też elementy apokryficzne, kazania Joana Chryzostoma. Mimo wszystko, dokładna rekonstrukcja źródeł tego zbioru jeszcze nie została dokonana. Późniejsze edycje tekstowe uległy wpływom języka ukraińskiego, co udostępniało kazania szerokiemu kręgowi odbiorców.

Wydawane czarną czcionką *Postylle* Mikołaja Reja były prekursorem i modelem dla ruskich rękopiśmiennych zbiorów pouczających, który pojawiły się w wyniku reformacji,

---

³ A. Martel, *La langue polonaise dans les pays Ruthènes: Ukraine et Russie Blanche, 1569—1667*, Lille 1938, p. 116-117.

⁴ J. Sakal, *Uczytelni Jewanhelija "zabludskoho typu": porivnjalnyj analiz kompozycji, predmow ta perekladu* [w:] *Zapysky Naukowoho Towarystwa im. Szewczenka*, t. CCLXI, Lwiv 2012, s. 211-233.

w wielu odpisach i wersjach na ziemiach Metropolii Kijowskiej w ciągu ostatnich dziesięcioleci XVI wieku i były przepisywane w ciągu całego XVII stulecia. Wśród pierwszych badaczy Ewangeliarzy Pouczających byli tak wybitni uczeni jak Alexander Brückner, Ivan Franko i Włodzimierz Peretz. Kilku uczniów Peretza kontynuowało badania i przygotowywało projekty publikacyjne, ale w latach trzydziestych ich prace były surowo zakazane w sowieckiej Ukrainie, a sami naukowcy byli poddawani prześladowaniom politycznym. W Polsce owocnie pracował nad wydaniem i pogłębiał studia nad rękopiśmiennymi *Ewangeliarzami Pouczającymi* (dalej – EP) profesor Lwowskiego Uniwersytetu Jan Janów.

Do naszego czasu zachowały się liczne kopie znajdujące się głównie w rękopiśmiennych zbiorach Lublina, Warszawy, Petersburga, Lwowa i Kijowa. Model tych homiliarzy opiera się na tradycji kazań reformacyjnych, a zwłaszcza Mikołaja Reja, który wniósł idee kalwinizmu w kaznodziejstwo polskie i ukraińskie.⁵ Rej urodził się w mieście Żurawno niedaleko rzeki Dniestr, w niewielkiej odległości od Halicza, starej stolicy Galicji aż do początku XIV w. W 1542 r. przyjął wyznanie kalwińskie. Rej pochodził ze szlacheckiej rodziny zakorzenionej w życiu ruskim. To samo dotyczy katolickiego biskupa Kijowa Józefa Wereszczyńskiego (1530-1598), prawdopodobnie znanego Rejowi od dzieciństwa oraz Stanisława Orzechowskiego (1513-1566), jednego z najwybitniejszych intelektualistów z Przemyśla, był on też być może krewnym Reja.

W trakcie swoich badań Jan Janów stwierdził, że teksty EP zostały zbudowane na podstawie kazań, *Postylli* Reja i tekstów o niepewnym pochodzeniu. Janów opublikował kilka kazań z różnych EP, wraz ze wstępnymi spostrzeżeniami dotyczącymi zapożyczeń z kalwińskich homilii. Prawdopodobnym twórcą tego typu rękopisów może być ruski pisarz Andrzej

---

⁵ *The Cambridge Companion to John Calvin*, Ed. by Donald K. McKim, Cambridge 2004, s. 106-112.

z Jarosławia, ponieważ do niego należy rękopis jednego z najstarszego odpisu EP pochodzący z 1585 roku. Edward Keenan też uważał, że Andrzej z Jarosławia był tłumaczem licznych tekstów ojców Kościoła mylnie przypisywanych Andrzejowi Kurbskiemu, na podstawie czego był tworzony mit o wielkiej intelektualnej spuściźnie tego uchodźcy z Moskowii. EP obejmowały kazania poprzedzone cytatami ewangelicznymi z następnym ich wyjaśnieniem oraz wykorzystaniem exempla i nauczania moralnego. Te zbiory też były cennymi próbami tłumaczenia *Pisma Świętego* na język pospolity, ponieważ *Biblia Ostrogska* wydana została w języku cerkiewnosłowiańskim.

Mihály Kocsis opublikował jeden z najstarszych rękopisów EP datowany na 1588 r. z Zakarpacia.⁶ Halyna Czuba przeprowadziła także intensywne badanie korpusu rękopisów EP. Biorąc pod uwagę różnorodność wśród licznych egzemplarzy, zidentyfikowała i opisała kilka grup EP, wydała opisanie większości rękopisów w swoim katalogu.⁷ Wykorzystując porównanie tekstowe miscellów, ich lokalnych cech i cech językowych, Czuba wyróżnia cztery grupy, które można śledzić w regionach Żydaczowa, Przemyśla, Sanoka i na Podolu. Podczas konstruowania własnych tekstów kompilatorzy ukraińscy zapożyczali jedynie częściowe fragmenty kazań Mikołaja Reja, a reszta tekstu miała oryginalny charakter. W wielu przypadkach dodano do głównej części zbiorów EP sekwencje z Żywotami św. Mikołaja, św. Paraskewy i św. Jerzego. Niektóre kopie EP mogły zawierać kazania dedykowane specjalnym okazjom, takimi jak wesela i pogrzeby. Te ostatnie rodzaje oracji pojawiły się na ziemiach ukraińskich w połowie XVI wieku, inspirowane wpływami Renesansu. Powstały pod wpływem literatury klasycznej i były początkowo przeznaczone dla szlachty ruskiej.

---

⁶ M. Kocsis, *Skotarske Uczytelne Jewanhelije – ukrajins'kyj homiliar 1588 r.* Szombathely, 1997.

⁷ H. Czuba, *Ukrajins'ki rukopysni uczytel'ni Jewanhelija: doslidżennja, katalog, opysy*, Lwów, 2011.